

*Поляшенко Т. В.,
кандидат культурології,
Київський національний університет культури і мистецтв*

КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ КАЛЕНДАРНО-НАРОДНОЇ ОБРЯДОВОСТІ

У статті розглядаються традиції календарно-обрядової культури українського народу, регулятивні механізми їх функціонування у соціальному аспекті.

Ключові слова: культура, традиції, календарно-обрядова культура, обряд, звичай, звичаєве право, фольклор, духовний розвиток.

В статье рассматриваются традиции календарно-обрядовой культуры украинского народа, регулятивные механизмы их функционирования в социальном аспекте.

Ключевые слова: культура, традиции, календарно-обрядовая культура, обряд, обычай, обычное право, фольклор, духовное развитие.

The traditions of the calendar ritual of the Ukrainian people, the regulative mechanisms of their functioning in the social aspect are investigated in the article.

Key words: culture, traditions, calendar ritual culture, ritual, custom, custom right, folklore, spiritual development.

Пошвавлений інтерес до обрядово-звичаєвої культури нашого народу є свідченням потужності процесів його духовного відродження. Невід'ємною складовою соціокультурного досвіду українців на сучасному етапі є святково-обрядова сфера, в якій акумулюються і реалізуються духовні надбання багатьох поколінь. Важливим елементом культурної традиції є громадсько-побутові календарні свята та обряди, в яких відображаються колективні уявлення ряду історичних генерацій українців про зв'язок людини і природи, принципи організації господарської діяльності, матеріального і духовного буття людей.

Народна обрядовість як соціокультурна форма функціонування стереотипів звичаєвого права сприяє усвідомленню й закріпленню високих духовних цінностей кожним наступним поколінням. Тому залишається актуальним подальше поглиблене вивчення традицій звичаєвого права та його об'єктивації у календарно-обрядовій культурі українців, що і є темою даної статті.

Дослідження календарної святково-обрядової культури населення України у другій половині ХХ і на початку ХХІ ст. здійснювалося за кількома напрямками: історичним (О. Курочкін, Л. Малоока, Л. Медушевська та ін.), етнографічним (В. Борисенко, М. Гримич, Н. Жмуд, О. Івановська та ін.), світоглядно-культурологічним (В. Біляцька, В. Куєвда, В. Скурагівський, В. Сапіга й деякі ін.). Причому особлива увага приділялася циклічному характерові свят і обрядів, заглиблених у міфопоетичне світосприйняття наших пращурів – східних слов'ян.

Широко відомим в Україні й українській діаспорі є етнографічний нарис О. Воропая „Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис”, в якій ґрунтовно

розглядаються народно-календарні звичаї, розподілені за порами року, а також вірування і уподобання українців [4]. Ґрунтовним і важливим у монографічній праці О. Курочкіна „Календарні звичаї та обряди” характеризується річний цикл календарних свят українського населення середини ХІХ – початку ХХ ст., на основі реконструкції архаїчних новорічних ритуалів українців простежуються їх генетичні джерела [6].

Сучасний український культуролог У. Хархаліс, досліджуючи звичаї, традиції, обряди і ритуали як форми відображення суспільних відносин, виокремлює поняття основного календарного обряду як головного ритуалу, вважаючи інші обрядово-ритуальні стереотипи його численними трансформаціями. Причому у пізній традиції цей домінуючий ритуал підноситься до рівня теоретичної версії. Найдосконалішими у духовній культурі українців є обряди календарного та родинного циклів. Обряди родинного циклу є більш чи менш однорідними у плані ритуалізації, тоді як календарні обряди суттєво розрізняються між собою. Міра та специфіка цієї ритуалізації є особливо помітною у регіональних звичаєвих традиціях, де завжди є кілька головних свят (рідше – одне), а інші вважаються другорядними [9].

Об’єктом фахового дослідження Л. Малоокої є історична еволюція звичаїв та традицій масових свят українців, в тому числі календарних. Авторка, аналізуючи особливості сучасних календарних свят українців, звертає увагу на ремінісценцію давніх „язичницьких” обрядів, що є звичаями, які втратили свою значимість і своє істинне призначення і зведені до рівня звичайного масового гуляння з деякими атрибутами давнього народного календарного святкування [7].

У мистецтвознавчому дослідженні В. Біляцької „Календарно-обрядова поезія і народні свята. Вечорниці та досвітки” аналізуються календарно-обрядова поезія й народні свята зимового, літнього та осіннього циклів. Розглядаючи основні річні народні свята, а також супутні ним звичаї та обряди, дослідниця зазначає, що величальні різдвяні пісні, петрівочні пісні, календарна поезія весняного циклу є самобутніми формами народних розваг [3].

Стаття присвячується виокремленню мало досліджених раніше аспектів загальної проблеми. Історичні й етнографічні дослідження культурного генезису й специфіки народних українських свят і обрядів та їх вплив на формування національної свідомості народу є фрагментарними у плані культурологічного аналізу звичаєвого права та його значення для функціонування традиції календарно-обрядової культури. Це і зумовило актуальність проблеми та мету даної статті – визначити культурні традиції календарно-народної обрядовості в контексті звичаєвого права українського народу.

Звичаєве право як найдавніша форма функціонування правової культури зумовлене історичною потребою суспільства у соціально-доцільних нормах людської життєдіяльності. Воно об’єктивно зумовлюється наявністю соціальної неоднорідності суспільства, його жорсткою диференційованістю за світоглядними орієнтаціями, професійними й територіальними ознаками, етнічною приналежністю, майновими та владними інтересами. З метою розв’язання зазначених проблем державні органи й посадові особи санкціонували звичаї, встановлюючи санкції за невиконання чи неналежне виконання вимог, закріплених у звичаї.

Елементи обрядовості надавали українському звичаєвому праву своєрідної свіжості та публічності. Воно було спрямоване на врахування локального досвіду

життєдіяльності спільноти, в тому числі й стосовно сільськогосподарської праці. У свою чергу громадський характер традиційної обрядовості традиційно зумовлювався специфікою сезонних сільськогосподарських робіт. Завдання календарної обрядовості здавна відповідали насущним потребам хлібороба: забезпечити добробут і щастя родини, вдалий шлюб, високий урожай та плодючість худоби, відвернення певного зла, передбачення майбутнього тощо. Протягом тривалого часу за допомогою свят і обрядів старші покоління передавали молоді свою любов до праці, волелюбність, гостинність й життєвий оптимізм. Календарна обрядовість є одним з найдавніших видів традиційної народної творчості. Приблизно до X ст. в основному склалися календарний обрядовий фольклор, відповідний річним циклам, й позакалендарний, пов'язаний з вузловими подіями родинного побуту (весілля, народження, похорон тощо). Відтоді ці стереотипи культури доволі міцно трималися у селянському побуті упродовж багатьох століть.

Словесним оформленням обрядів, пов'язаних з річним циклом хліборобських робіт та зміною пір року, слугувала звичаєво-обрядова поезія. Календарні пісні є високохудожніми творами, образність та поетичні засоби вироблялися протягом тривалого часу. Культивування розгалуженої системи календарно-аграрних свят і обрядів було передусім детерміноване землеробським типом господарювання, традиційним для східнослов'янських етносів. Календарна обрядовість трансформувалася у складний фольклорний комплекс, в якому раціональний досвід та позитивні знання з'інтегрувалися з релігійно-магічними віруваннями, а високо естетичні традиції переплелися з архаїчними уявленнями і звичаями.

Всі календарні звичаї і обряди українців узгоджувалися з річним літургійним циклом православної церкви, в обрядовій практиці якої домінували дванадцять свят і пости. Фундаментальною ж основою «побутових святців» був трудовий сільськогосподарський календар, який регулював різноманітні аспекти взаємовідносин хлібороба з природним довкіллям. У другій половині XIX – на початку XX ст. ця сфера (принаймні її морально-етичний аспект) регулювалася звичаєвим правом. Наприклад, господарем, власником („хазяїном“) вважався той, хто працює на землі, вільно розпоряджається вирощеною на ній продукцією й дає раду своєму господарству.

Православними святцями називають церковну книгу, в якій містяться тексти сакральних піснеспівів і молитов, подано списки святих з метою їх ушанування й перелік церковних свят у календарному порядку. У церковних виданнях святців або місяцесловів до списків святих додаються особливі статті для визначення днів так званих рухомих свят. Такими, наприклад, є «Пасхалія зріча» (вона визначає на певний рік дати свят, залежних від часу святкування Великодня), «ключ обертання індіктріона», «місячна течія» [2; 528]. Засвоюючи елементи православного віровчення та християнські обряди, простолюди пристосовували їх до насущних потреб господарювання та повсякденного побутового вжитку. Одночасно православ'я густо насичувалося дохристиянськими міфорелігійними уявленнями та образами, а також відповідними обрядодіями, які регулювалися звичаєвим правом.

Протягом віків християнська обрядово-звичаєва сфера перероблялася, набуваючи нового змісту та соціального призначення. У переосмисленому вигляді вона включалася

до системи християнського культу, й такий стан речей окремими фрагментами зберігся до наших днів.

Головною соціальною базою календарної святково-обрядової культури стала патріархальна селянська громада, яка виробила звичаєві норми, що регламентували суспільну поведінку. Народний хліборобський календар українського селянина є своєрідною енциклопедією народної мудрості й неписаним розпорядком повсякденної життєдіяльності.

Це уявна модель світу як знакової системи, в котрій міститься сукупність знань про природне й соціальне довкілля. Народно-календарні звичаї за порами року охоплюють усі ділянки громадського, родинного і суспільного життя як своєрідні неписані закони життєдіяльності суспільства. “Практично все господарське життя в недавньому минулому, – справедливо зауважує В. Скуратівський, – чітко регламентувалося календарно-святковою структурою” [8; 7]. У багатовікових календарних звичаях і обрядах своєрідно поєднуються раціональний досвід й архаїчні ритуали.

Жителі певного села замовляли хресний хід і молебень у полі до початку оранки й сівби, а також на першій вигін худоби та перед початком жнив. Приводом для церковних відправ слугувала знакова подія, закладки громадської будівлі. організовувались з нагоди храмових свят, тобто на честь святого, ім'ям якого було названо місцевий храм [5; 36].

Фрагменти звичаю закликання успіху при оранці й сівбі спостерігаємо у сучасних обрядах різдвяного циклу: на Маланку у групі щедрувальників орач носив із собою чепіги від плуга і співав відповідну пісню. На Новий рік посівальники зерном доречно примовляють: щоб уродило краще, ніж торік. Ритуали, супутні першій оранці й сівбі, є несуттєвими за варіаціями на теренах України, але вони повсюдно урочисті, просякнуті молитвами до Бога і до ближнього, сповнені почуттям поваги до чесної праці. Трансформоване, це свято збереглося до наших днів.

Проводи на полонину худоби й пастухів (полонинський хід) є традицією, що склалася на основі давніх звичаїв карпатських гуцулів та бойків. Він здійснювався у вищій мірі урочисто, супроводжуючись виконанням відповідних обрядів, пісень і танців. Зокрема, дівчата-гуцулки співали й журливу обрядову пісню – полонину – з приводу розлуки з парубками до осені [1; 466]. Поширене в селах Наддніпрянської України прислів'я „Як віл да коса, так і грошей киса” стверджувало побутування усталеної морально-звичаєвої норми: володіючи знаряддями сільськогосподарської праці, навіть безземельним, можна якось дати собі раду, а то й досягти значного матеріального благополуччя.

Запропонована державою концепція духовного розвитку українського народу передбачає подальший розвиток його святково-обрядової культури. Урівні зі статусом Днів державної незалежності (24 серпня) та Конституції (28 червня) Верховною Радою України офіційними святами проголошені Різдво, Великдень й Свята Трійця. Збагачується громадський досвід святкування Нового року, Масляниці, Купала, обжинків тощо. Процес відродження народної звичаєвості органічно вливається у загальний процес відродження української національної самосвідомості, мови і культури.

Нині спостерігається цілеспрямоване надання родинно-побутовій обрядовості релігійної забарвленості та символічності (іконографічне фіксування покуття з оздобленням українськими рушниками тощо). Синкретизуються елементи святкування Різдва Христового з Колядою, Купала – зі святом Іоанна Хрестителя та ін. Напередодні Різдва готують традиційну родинну вечерю з дванадцяти пісних страв, головною з яких є солодка кутя. Вживається вона зазвичай із солодкою підливою з маку, горіхів та меду. У давнину кутя вважалася жертвовною їжею, своєрідним приносом за покійного. Вживати її слід з узваром, оскільки пити воду до Святвечора неможна [1; 324]. Вечеряти в цей день сідають, коли на небі з'являється перша зірка, взаємно вітаючись “Христос рождається!”. У наступні дні українці ходять у гості й діляться радістю з ближніми, виконуючи колядки, що оспівують народження Ісуса.

Соціокультурна практика засвідчує, що найжиттєздатнішим й продуктивним для подальшого розвитку календарної народної обрядовості виявилися стереотипи, започатковані ще у дохристиянський період історії – щедрування, водіння кози, обмін крашанками та писанками тощо. Донині побутує звичай благословення молодят короваєм – великим круглим пухким здобним хлібом з прикрасами з тіста, який спеціально печуть на весілля. Сонцеподібний за формою (ритуал істика кола), він виступає символом багатства і щастя. Протягом століть коровай поступово втрачав своє магічне забарвлення, виконуючи у сучасній системі весільної та трудової обрядовості пізнавальну, соціалізуючу, комунікативну та естетико-виховну функції. За традиціями української народної символіки коровай звичайно прикрашається шишками, жайворонками, голубками й колоссям з тіста, а саме весільний коровай – зеленню барвінку, ягодами калини, червоними стрічками, а іноді й гілками плодівих дерев, обплетеними тістом.

Помітне місце у системі народної обрядовості належить молодіжним розвагам та гулянням, а також шлюбні традиції, пов'язані з календарними святами (Успіння, Різдва Богородиці, Покрови, Дмитра тощо). Наприклад, в Андріївський вечір влаштовували «кусання» калити. Підвішений, густо намазаний медом пшеничний круглий корж хлопці, верхи по коцюбі, намагалися ухопити зубами з приказуванням: «Їду, їду калиту хапати!». Таке кусання супроводжувалося звичайно сміхом і жартами. По забаві сідали їсти вареники, але обережно, оскільки дівчата в один з них клали неїстівну начинку, наприклад, вовну. Потім з'їдали і рештки калити [1; 14]. Для свята Андрія була характерною й певна “карнавальна свобода”. В Андрієву ніч, як і в новорічну, негласно дозволялися деякі прояви антигромадської поведінки, які за інших обставин гостро засуджувалися та підлягали покаранню за звичаєвим правом.

Давньослов'янське свято проводи зими і зустрічі весни – Масниця – було пристосоване християнською церквою до тижня перед Великим постом (за вісім тижнів до Пасхи) й асоціюється зі стародавнім звичаєм веселитися, влаштовувати ігрища, готувати і їсти певні смачні страви (гречані або пшеничні млинці, вареники з сиром і сметаною). Звідси й приказка: «Почекайте, варенички, прийде на вас Масниця». Сучасна Масниця проводиться наприкінці лютого – на початку березня у місцях масового відпочинку людей: у парках, на площах та стадіонах. Розважальну основу свята складають цікаві ігри та змагання: катання на санках, біг на лижах і ковзанка, катання на трійках коней, конкурси на кращу снігову скульптуру, перетягання канату тощо.

Програму свята збагачують ярмарки народних промислів і ремесел, розпродаж популярних страв народної кулінарії. За стародавньою обрядовою традицією практикуються символічне спалення опудала Зими, виступи ряджених, веснянки й хороводи. У театралізованих масничних виставах спектаклях беруть участь герої фольклору й популярних творів літератури та кіно.

На Благовіщення, одним із символів якого є Дух Святий, й донині в Україні випускають з кліток на волю птахів (східні слов'яни у минулому вважали, що в цей день пробуджуються сили природи, й дух світла благословляє землю й усе живе на ній).

Високе виховне значення мають звичаї та обряди, пов'язані із „зеленими святами” (інші назви — клечальна неділя, Трійця), а також із святом Купала. На „зелені свята” завітчують свою домівку квітами, підлогу встеляють рогозою, любистком, духмяним чебрецем та іншим зіллям. З понеділка після «зелених свят» починається Петрівка, у перший день якої в минулому не радили працювати, зважаючи на церковний регламент.

У клечальну неділю вшановували рідну природу, „зелений дім”, в якому живе людина. З цим святом асоціюється залучення дітей до саджання молодих дерев, а, отже, культивується дбайливе ставлення до природи. У такий спосіб молодь глибше усвідомлює, що затишок, зручність, краса у гармонійній єдності з природою є справою їх сумління й умілих рук.

Календарно-обрядова культура українців базується на давніх ритуалах і традиціях, позначених звичасвим правом, і поєднаних з офіційними церковними святами та обрядами в них, окреслених церковним, або канонічним, правом. Календарна обрядовість реалізуються через систему народних календарних свят і обрядів, які об'єднують соціокультурні цінності нашого народу. Важливим моментом духовної культури є безцінні мистецькі скарби календарно-обрядових пісень (зимові колядки та щедрівки, веснянки, купальські, троїцькі й обжинкові пісні тощо), в яких у художньо-поетичній формі втілюються здобутки творчого генія нашого народу.

Література:

1. Жайворок В. В. *Знаки української етнокультури: Словник-довідник.* / В. В. Жайворок – К. : Довіра, 2006. – С. 14.
2. Барсов Н. И. *Святыцы* / Н. И. Барсов // *Христианство: Энциклопедический словарь: В 3 т.: т. 2 : Л–С / Ред. кол.: Р. С. Аверанцев (гл. ред.) и др.* – М. : Большая Российская энциклопедия, 1995. – С. 528.
3. Біляцька В. П. *Календарно-обрядова поезія і народні свята. Вечорниці та досвітки* / В. П. Біляцька — Дніпропетровськ, Дніпропетр. нац. ун-т, 2001. – 104 с.
4. Воропай О. *Звичаї нашого народу (етнографічний нарис)* / О. Воропай – К. : Оберіг, 1993. – 589 с.
5. *Культура і побут населення України: навч. посібн. для вузів* / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко и др. – К. : Либідь, 1991. – 230 с.
6. Курочкін О. *Календарні звичаї та обряди* / О. Курочкін // *Українці: Історико-етнографічна монографія у 2-х кн. – Кн. 2. – Опішне : Українське народознавство, 1999. – С. 297–332.*
7. Малоока Л. В. *Історична еволюція масових свят українців : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 17.00.01 „Теорія та історія культури”* / Л. В. Малоока. – К., 2005. – 19 с.
8. Скуратівський В. *Український народний календар* / В. Скуратівський – К. : Техніка, 2005. – 384 с.
9. Хархаліс У. М. *Звичай, традиція, обряд, ритуал як форми відображення суспільних відносин* / У. М. Хархаліс // *Мультиверсум. Філософський альманах.* – К. : Центр духовної культури, – 2004. – № 44. – С. 22–34.